
ПРО СУТНІСТЬ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МІЖ ФІЗИЧНОЮ КУЛЬТУРОЮ І ФІЗИЧНИМ ВИХОВАННЯМ

Василь Сутула

Аннотация. *Раскрыты взаимосвязи между физической культурой и физическим воспитанием. Исследована специальная литература, в которой освещаются различные аспекты деятельности людей с применением физических упражнений. Результаты указывают на несформированность надлежащей теории, которая бы описывала сферу деятельности людей, связанную с использованием физических упражнений, как целостное явление. Показано, что одним из основных компонентов семейного воспитания является физическое (телесное) воспитание. Выделены главные предпосылки для введения в национальные системы образования специальных занятий с использованием физических упражнений.*

Ключевые слова: *физическая культура, физическое воспитание, гимнастика, термин, понятие, процесс, система образования, социальный институт.*

Abstract. *The interrelations between physical culture and physical education are revealed. A special literature has been studied, which highlights various aspects of people's activity with the use of physical exercises. The results indicate that the proper theory is not formed, which would describe the field of activity of people associated with the use of physical exercises, as a holistic phenomenon. It is shown that one of the main components of family education is physical (bodily) education. The main prerequisites for the introduction into the national education system of special sessions with the use of physical exercises are singled out.*

Keywords: *physical culture, physical education, gymnastics, term, notion, process, education system, social institution.*

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку науки, в межах якої вивчається сфера діяльності людей, пов'язана з використанням фізичних вправ (тобто таких, які не мають для людини прямого утилітарного значення), склалась доволі складна і певною мірою суперечлива ситуація. З одного боку, маємо неосяжний масив публікацій з цієї тематики, в якому акумульована інформація про різні грані функціонування цього складного соціального явища, а з іншого – брак узагальнюючих робіт, спрямованих на побудову теорії, яка б описувала означену сферу діяльності людини як цілісне явище, що має свою, притаманну тільки йому, історію розвитку. Несформованість належної теорії, в розробці якої на «... протяженні практично четверти века «дальше первоначальных позиций» дело не продвинулось» [9], спричиняє те, що в зарубіжній та вітчизняній науковій і соціальній практиці для назви цієї сфери діяльності людей застосовують різні терміни, що супроводжується різним тлумаченням сутності поняття, для назви якого вони використовуються. Так, наприклад, у Новій світовій енциклопедії [22] для характеристики історичних аспектів розвитку означеної сфери вживають термін «фізичне виховання».

Деякі учені [7] для узагальнюючої назви такої діяльності людей в різних соціально-економіч-

них формаціях використовують словосполучення «фізичне виховання і спорт» [17], або термін «фізична культура», інші дослідники для назви такої діяльності людей використовують аж чотири терміни – «фізичний фітнес» (physical fitness), «фізичне виховання» (physical education), «фізичне тренування» (physical training), а також «фізична культура» (physical culture) [18].

Очевидно, що наріжним каменем успішної розбудови теорії, яка б розкривала рушійні сили, соціальні механізми та об'єктивні закони історичного розвитку сфери діяльності людей, пов'язаної з використанням фізичних вправ, наряду із з'ясуванням соціокультурної природи процесу зміни термінів і понять, є аналіз історичних витоків основних соціальних явищ, що утворилися в результаті такої діяльності, і які мають наразі ясно виражені форми соціального прояву (фізичне виховання, спорт, фізична рекреація, фізичний фітнес тощо).

Мета дослідження – продовжуючи аналіз, розпочатий у попередніх статтях [13, 14], необхідним є розкриття взаємозв'язків між фізичною культурою, яка являє собою історично зумовлену діяльність людей з використанням фізичних вправ і її результати [12], та фізичним вихованням як унікальним соціокультурним феноменом, що відображає особливості діяльності людей з використанням фізичних вправ у сфері освіти.

Завдання дослідження:

1. Розкрити культурно-історичні витoki поняття «фізичне виховання».

2. З'ясувати особливості формування у XIX ст. методичних та наукових підходів до використання тілесних вправ.

3. Визначити передумови введення в національні системи освіти провідних держав Європи та США урочної форми організації занять фізичними вправами.

Методи дослідження: аналіз спеціальної літератури, в якій висвітлюються різні аспекти діяльності людей із застосуванням фізичних вправ, системний та історіографічний підходи до аналізу даної проблеми.

Результати дослідження та їх обговорення.

Для з'ясування частоти вживання у друкованих виданнях термінів *physical education*, *bodily education*, *corporeal education*, *gymnastic* та *physical culture* використовували статистику Google Books Ngram Viewer. Станом на 2012 р. електронна бібліотека Google Books налічувала близько 129 млн книг. Незважаючи на такі масштаби, вона не дає вичерпної інформації про використання означених термінів, проте створює можливість для формування загальних уявлень про динаміку використання цих термінів у друкованих виданнях на виділеному для аналізу етапі історичного розвитку суспільства (1680–2008 рр.). Більше того, пошукова система Google Books Ngram Viewer дозволяє ознайомитись з електронними версіями оригіналів праць, які наявні в бібліотеці Google Books.

Частина I. Фізичне виховання, як складова сімейного виховання дітей та молоді

Як свідчать матеріали, отримані із застосуванням пошукової системи Google Books Ngram Viewer, термін «фізичне виховання» почав широко використовуватись в англомовній практиці з кінця XVII ст. для назви однієї зі складових сімейного виховання дітей та молоді, хоча одна з перших книг на цю тему («Physical education», 1540) була надрукована Ніколасом Беконом (1509–1579) ще у XVI ст. З середини XVIII ст. в соціальній практиці почали вживати поряд з терміном *physical education* термін «тілесне виховання» (*corporeal education* або *bodily education*), що знайшло відображення у відносній частоті їх використання в друкованих виданнях того часу. Однак, уже на рубежі XIX ст. (1800 р.) термін «фізичне виховання» став домінуючим. Він зустрічається в англомовних друкованих виданнях у 26,6 раза частіше, а ніж термін *bodily education* і в 47,5 раза частіше за термін *corporeal education*.

Виділені тенденції у частоті використання означених термінів у друкованих виданнях у пе-

ріод з кінця XVII і до кінця XVIII ст. є певною мірою наслідком просвітницької діяльності видатних гуманістів, філософів і педагогів того часу. Так, відомі французькі філософи Жан-Жак Руссо (1712–1778), Вольтер (1694–1778), швейцарський педагог Й. Песталоцці (1746–1827), англійський філософ Д. Лок (1632–1704) приділяли значну увагу проблемам сімейного виховання, у тому числі і фізичного (тілесного). Д. Лок, наприклад, в книзі «Думки про виховання» («Some Thoughts concerning Education»), [8], розмірковуючи про сімейне виховання і виділяючи у ньому чотири складові (фізичне, розумове, релігійне та трудове), відмічав, що тілесне виховання дітей сприяє розвитку здорового тіла і зміцненню здоров'я за рахунок загартовування, простої їжі, строгого режиму та використання тілесних вправ і ігор.

У Росії кінця XVIII ст. проблемами сімейного виховання переймалися відомі просвітники та педагоги І. Бецкої (1704–1795), А. Радіщев (1749–1802), А. Прокопович-Антоновський (1762–1848), Н. Новиков (1744–1818) та інші. Н. Новиков, наприклад, у праці «О воспитании и наставлении детей. Для распространения общепользных знаний и всеобщего благополучия» (1783) [10], аналізуючи головні складові виховання (фізичне, моральне, розумове), так роз'яснює суть сімейного фізичного виховання «...первая главная часть воспитания, то есть попечение о теле ... первая есть она потому, что образование тела и тогда уже нужно, когда иное образование не имеет еще места. Сию часть воспитания называют ученые физическим воспитанием».

Об'єктивну картину суспільного сприйняття сімейного фізичного виховання на початку XIX ст. дозволяють представити матеріали друкованих видань, які наявні в бібліотеці Google Books. Так, наприклад, К. Струве в праці, яка була опублікована у 1802 р. в Англії, наголошує на тому що фізичне виховання дитини починається ще з вагітності матері і що «кожна зміна, яка відбувається в її тілесній конституції», залежить від зв'язку, який встановлюється між дитиною і її батьками [15]. Він також акцентував увагу на великому значенні у цей період фізичних вправ для жінок. С. Смілс в праці, яка вийшла в Лондоні у 1838 р., описавши загальні відомості про розвиток конституції дитини (він був хірургом за професією), у другій її частині робить висновок про те, що фізичне виховання дітей є основою їх моральної та інтелектуальної культури [20].

Проведений аналіз свідчить, що за історичний період, приблизно з кінця XVII і до середини XIX ст. в різних країнах світу сформувались доволі стійкі уявлення про те, що заняття фізичними вправами є необхідним компонентом системи вихо-

вання дітей та молоді. Сімейне фізичне виховання, на думку просвітників, філософів, педагогів та лікарів того часу, повинне було включати, поряд з правильним харчуванням, відповідним одягом, гігієною, прогулянками, загартовуванням, заняттями танцями, також і регулярне використання дітьми різноманітних ігор та тілесних вправ, які «... должны производимы быть на вольном воздухе, для того что сие не только возвышает и умножает пользу их для тела, но развеселяет дух» [10].

Частина II. Особливості формування у XIX ст. методичних та наукових підходів до використання тілесних вправ

Необхідно звернути увагу на те, що згадані праці просвітників, філософів, педагогів та лікарів (це далеко не вичерпний перелік) не відповідали повною мірою на питання, що стосуються особливостей використання тілесних вправ у процесі виховання дітей та молоді (які вправи, в який час і в якій кількості?). Відповідь, як свідчать історичні матеріали, лежить в іншій площині суспільного розвитку.

Історичні матеріали вказують на те, що основні методичні підходи до використання фізичних вправ, в основі яких лежала система тілесних (фізичних) вправ, яка склалася ще у Давній Греції, почали розроблятися на теренах європейського континенту на рубежі XIX ст., що привело до формування німецької, шведської, французької, а пізніше і сокольської гімнастичних систем. У новітній Європі перші гімнастичні школи (філантропіни) були засновані в Німеччині (у 1701–1918 рр., Пруссія). Одна із них була відкрита фундатором філантропізму Б. Барзедовим (1724–1790) ще у 1774 р. в м. Дессау. У цьому філантропіні працював викладачем гімнастики Г. Фіт (1765–1836), який узагальнив свій практичний досвід у двотомній праці «Досвід енциклопедії фізичних вправ» (1794).

У філантропіні м. Шнепфенталя викладав гімнастику І. Гутсмутс (1759–1839), який підготував книги «Гімнастика для юнаків», де зібрав 105 різних ігор, у тому числі 63 ігри з м'ячем, та «Гімнастика для синів Вітчизни», в якій розвинув вчення про особливості використання гімнастичних вправ.

Вирішальний внесок у формування німецької гімнастичної системи, як показують історичні матеріали, вніс Фрідріх Людвіг Ян (1778–1852). Завдяки його діяльності вона отримала назву «німецька turnens» (Turnen – гімнастика). Перші гімнастичні площадки (Turnplatz), на яких використовувались різні гімнастичні снаряди, були відкриті Ф. Яном в Берліні у 1811 р. Німецька гімнастична система за своєю суттю мала виражену військово-прикладну спрямованість і відо-

бражала певною мірою німецький менталітет. Вона вирізнялась чіткістю виконання рухів, визначеною послідовністю у використанні гімнастичних снарядів на Turnplatz і багаторазовими повторами одних і тих самих вправ.

Необхідно також відмітити, що саме в Пруссії на початку XIX ст. розпочалися систематичні дослідження рухів людини завдяки працям братів В. Вебер і Е. Вебер. Цей науковий напрям дещо пізніше розвинули представники лейпцігської дослідницької школи В. Браун та О. Фішер [5].

Приблизно у цей історичний період у Швеції розроблялись інші підходи до використання гімнастичних вправ. Пер-Гюнтер Лінг (1776–1839) розвинув теоретичні і практичні основи гімнастики, виділивши при цьому чотири напрями – педагогічний, військовий, лікарський і естетичний. У 1813 р. за його ініціативи в Стокгольмі було відкрито Королівський центральний гімнастичний інститут (він існує і сьогодні), в якому він розвивав свої підходи до використання гімнастичних вправ, установивши залежність форми рухів людини від анатомічної будови її тіла і за цією ознакою класифікувавши гімнастичні вправи. В його системі усі вправи вирізнялись природністю поз і рухів, гімнастичні снаряди використовувались для полегшення їх виконання, а не для ускладнення умов, як це було прийнято в німецькій гімнастиці. П. Лінг представив свої уявлення про використання гімнастичних вправ у статуті з гімнастики «Gymnastik Reglement» (1836). Після його смерті було надруковано і «Gymnastikens allmanna grunder (Fragment)» (1840), в якій П. Лінг сформулював теоретичні і практичні основи своєї гімнастики, що отримала назву «шведська гімнастика».

Роботу з удосконалення гімнастичної системи, розробленої П. Лінгом, продовжив його син – Я. Лінг (1820–1886), який систематизував вправи, описавши їх техніку та включивши до неї нові гімнастичні снаряди: гімнастичну стінку, лави, канати, стійки для стрибків тощо. Значний внесок у розвиток шведської гімнастики вніс датчанин Нільс Бук (1880–1950), який розробив перший ступінь гімнастики для школи, назвавши його «основним». Більш детальну інформацію про шведську гімнастичну систему можна отримати з праці О. Бутовського¹, який за дорученням військового відомства у 1892 р. знайомився з системою освіти Швеції [1], а також з фундаментальної праці П. Лесгафта, який протягом 1875–1876 рр. побував у 13 країнах Європи, де знайомився з педагогічною гімнастикою і закладами «для спеці-

¹О. Д. Бутовський (1838–1917 рр.) – учений-педагог, один з ініціаторів відродження сучасних Олімпійських ігор, член першого складу Міжнародного олімпійського комітету, народився в с. П'ятигірці Лубенського повіту Полтавської губернії.

ального приготування учителів цього искусства», і в якій висловив свої зауваження щодо шведської та німецької гімнастичних систем [7].

Історичні матеріали свідчать про те, що уже до середини XIX ст. німецька та шведська гімнастичні системи були визнані у багатьох державах Європи та в США. На їх основі у Франції Франціско Аморосо (1770–1848) створив свою систему гімнастичних вправ військово-прикладного характеру, яку запроваджував у створеній ним школі гімнастики. У 1830 р. він надрукував «Посібник з фізичного, гімнастичного і морального виховання», в якому виклав власні погляди на методичні підходи до використання гімнастичних вправ, представивши практичний матеріал у вигляді системи, що отримала назву «французька».

У подальшому цю систему розвинув і науково обґрунтував французький учений-педагог Жорж Демені (1850–1917). Він вважав, що тілесні вправи повинні бути пластичними та виконуватися з повною амплітудою, з самого початку вони повинні мати природну форму і практичну спрямованість. Ж. Демені створив і широко пропагував своєрідну гімнастику для жінок (фізичні вправи виконувались під музичний супровід)², яка набула популярності не тільки у Франції, а й далеко за її межами і була прототипом сучасної ритмічної та художньої гімнастики. Демонстрацію такої гімнастики Ж. Демені організовував на міжнародних конгресах зі шкільної гігієни у 1910 р. в Парижі, та з фізичного виховання, у 1910 р. в Брюсселі [2]. Основні ідеї виконання тілесних вправ сформувались у Ж. Демені під впливом результатів досліджень рухів людей і тварин, які він проводив під керівництвом і за участю Етьєн-Жуля Маррея (1830–1904) – члена французької Академії наук з 1878 р., а з 1895 р. – її президент.

Про здобутки наукової школи Е. Маррея і Ж. Демені, в якій були розроблені методики хронофотографії та хроноциклаграфії, з особливою теплотою згадує Н. Бернштейн (1896–1966) «... напоминою особим уваженням многочисленных работах блестящей французской школы (Marey, Carlet, Demeni, Bull)» [5]. Більш детально описує французьку гімнастичну систему активний учасник подій того часу О. Бутовський, який за дорученням військового відомства у 1892 р. знайомився з нею у Франції [3], а на міжнародних конгресах, які відбулися на початку XX ст., він

²Вірогідно, що на це вплинули результати діяльності американського педагога і громадського діяча Катаріни Бічер (1800–1878), яка ще у 1824–1832 рр. запровадила в Хартфордській жіночій семінарії (одним із засновників якої вона була) спеціальну програму calisthenics (фізпідготовка) для проведення з жінками занять фізичними вправами під музичний супровід. Ці результати були відомі в тогочасній Європі, адже термін calisthenics використовувався, наприклад, у Положенні про управління школою, яке було надруковане в Німеччині у 1897 р. [4].

брав безпосередню участь в обговоренні доповідей Ж. Демені [2].

Німецька і шведська гімнастичні системи набули подальшого розвитку в США. Автором «нової гімнастики», яка поєднувала в собі педантизм німецької, легкість шведської та пластичність французької, був доктор Д. Льюїс. Розроблену систему фізичних вправ він висвітлював у спеціально створеному журналі [19], який видавався в США у 1862–1867 рр. Свої підходи до використання тілесних вправ Д. Льюїс узагальнив в опублікованій у 1867 р. книзі «Нова гімнастика», яка кілька разів перевидавалась у США та в Англії. Приблизно у цей історичний період американський дослідник Е. Мейбридж (1830–1904) почав вивчати з використанням моментальної фотографії особливості локомоції людей і тварин, що заклало фундамент американської школи кінезіології (з грец. *кінезіологія* – наука про рухи).

Узагальнюючи результати проведеного аналізу, необхідно констатувати, що уже до середини XIX ст. було розроблено основні методичні підходи до практичного використання гімнастичних вправ завдяки працям німецьких (Ф. Ян, Г. Фіт, І. Гутс-Мутс), шведських (П. Лінг, Я. Лінг), французьких (Ф. Аморосо, Ж. Демені) та американських (Д. Льюїс) педагогів. У цей період, завдяки дослідженням німецьких (В. Вебер, Е. Вебер, В. Браун, О. Фішер), французьких (Е. Маррея і Ж. Демені) та американських (Е. Мейбридж) учених було закладено основи науки про рухи. Про значущість виділених факторів (методики та наукового підходу) для впровадження гімнастики в навчальні заклади того часу може служити суперечка, яка мала місце в історії, про використання вправ на паралельних брусах і горизонтальній жердині, про яку згадується в статті [21], як про «Quarrel of Parallel Bars» і яку детально описано П. Лесгафтом у праці «Руководство по физическому образованию детей школьного возраста» [7].

Висновки:

1. Результати аналізу сучасного стану розвитку науки, в межах якої вивчається сфера діяльності людей з використанням фізичних вправ, вказують на несформованість належної теорії, яка розкривала б рушійні сили, соціальні механізми та об'єктивні закони її історичного розвитку.

2. Проведений аналіз просвітницької діяльності провідних філософів, педагогів, лікарів та громадських діячів у період з кінця XVII і до кінця XVIII ст. показав, що термін «фізичне виховання» виник і використовувався в системі сімейного виховання задовго до формування національних систем освіти.

3. У період формування національних систем освіти для введення спеціальних занять з викорис-

танням фізичних вправ було виконано три головні передумови. По-перше, в тогочасному суспільстві сформувався стійкий уявлення про те, що заняття фізичними вправами є необхідним компонентом системи виховання дітей та молоді. По-друге, уже були напрацьовані методики використання фізичних вправ. По-третє, були закладені основи наукового підходу до вивчення процесу використання

фізичних вправ. Практична реалізація означених передумов ознаменувала собою початок формування в суспільстві соціального інституту фізичного виховання як особливої форми закріплення й способу здійснення спеціалізованої діяльності людей з підтримання здоров'я та забезпечення оптимального фізичного розвитку дітей і молоді.

Продовження в наступному номері.

Література

1. *Бутовский А. Д.* Система шведской педагогической и военной гимнастики / А. Д. Бутовский // Собр. соч.: в 4 т. – К.: Олимп. лит., 2009. – Т. 1. – С. 110–276.
2. *Бутовський О. Д.* Международный конгресс по физическому воспитанию в Брюсселе 10–13 августа 1910 г. / О. Д. Бутовський // Вибрані твори / упоряд. В. В. Драга, М. Д. Зубалій. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К.: ВАТ «Поліграфкнига», 2007. – С. 148–165.
3. *Бутовский А. Д.* Телесные упражнения во Франции / А. Д. Бутовский // Собр. соч.: в 4 т. – К.: Олимп. лит., 2009. – Т. 1. – С. 24–109.
4. *В пошуковій системі Яндекс режим доступу: School Management – Physical Culture, 1897.*
5. *Исследования по биодинамике локомоций* / [под ред. Н. А. Бернштейна]. – М.; Л.: Изд-во Всесоюз. ин-та эксперимент. медицины, 1935. – 244 с.
6. *Кун Л.* Всеобщая история физической культуры / Л. Кун. – М.: Радуга, 1982. – 400 с.
7. *Лесгафт П. Ф.* Собрание педагогических сочинений / П. Ф. Лесгафт. – М.: Гос. изд-во «Физкультура и спорт», 1951–1956. – Т. 1. – С. 83–392. – Режим доступа: http://elib.gnpbu.ru/text/lesgaft_sps-t1_rukovodstvo_1951/.
8. *Локк Дж.* Сочинения: в 3 т. / Дж. Локк. – М.: Мысль, 1988. – 668 с.
9. *Лубышева Л. И.* Теория физической культуры: поиск нового вектора развития / Л. И. Лубышева // Теория и практика физ. культуры. – 2015. – № 1. – С. 93.
10. *Новиков Н. И.* О воспитании и наставлении детей. Для распространения общепользующихся знаний и всеобщего благополучия / Н. И. Новиков. – 1783. – С. 423, 455.
11. *Столбов В. В.* История физической культуры и спорта / В. В. Столбов, Л. А. Финогонова, Н. Ю. Мельникова; под ред. В. В. Столбова. – [3-е изд. перераб. и доп.]. – М.: Физкультура и спорт, 2001. – 423 с.
12. *Сутула В. А.* Теория физической культуры: научный миф или реальность? / В. А. Сутула, Г. В. Власов // Теория и практика физ. культуры. – 2013. – № 5. – С. 10–14.
13. *Сутула В. О.* Про сутність зв'язку між фізичною культурою, фізичною рекреацією та фізичним фітнесом / В. О. Сутула // Теорія і методика фіз. виховання і спорту. – 2016. – № 4. – С. 77–84.
14. *Сутула В. О.* Фізична культура: передумови теорії / В. О. Сутула // Теорія і методика фіз. виховання і спорту. – 2016. – № 3. – С. 60–65.
15. *A Familiar View of the Domestic Education of Children During the The early period of their lives.* – Режим доступу: [A Familiar View of the Domestic Education of Children During the ...](#)
16. *Physical education and physical culture in the coloured community of the western cape, 1837–1966:* дис. ... доктора філос. / *F. Cleopahas.* – 2009. – 302 с.
17. *Foundations of Physical Education and Sport* / *D. A. Wuest, Ch. A. Bucher.* – [12th ed.]. – Boston; Burr Ridge; Dubuque: WCB / McGraw-Hill, 1995. – 472 p.
18. *Le Corre E.* The History of Physical Fitness. – Режим доступу: <http://www.artofmanliness.com/2014/09/24/the-history-of-physical-fitness/>.
19. *Lewis' Gymnastic Monthly and Journal of Physical Culture.* – Режим доступу: <http://library.la84.org/SportsLibrary/IGH/IGH0104/IGH0104k.pdf>.
20. *Physical Education: Or, The Nurture and Management of Children, founded on the study their nature and constitution by samuel smiths surgeon.* – Режим доступу: [Physical Education: Or, The Nurture and Management of Children...](#)
21. *Roland Naul.* Physical and Health Education in Germany From School Sports to Local Networks for Healthy Children in Sound Communities / R. Naul, D. Dreiskämper, D. Hoffmann // *Physical Education and Health, 2008.* – P. 191–203.
22. *Physical education.* New World Encyclopedia. 2015. – Режим доступу: http://www.newworldencyclopedia.org/p/index.php?title=Physical_education&oldid=989152.

Literature

1. *Butovsky A. D.* System of Swedish pedagogical and military gymnastics / A. D. Butovsky // 4-book set. – Kiev: Olimpiyskaya literatura, 2009. – Vol. 1. – P. 110–276.

2. *Butovskiy O. D.* International Congress in physical education in Brussels August 10–13, 1910 / O. D. Butovskiy // Selected works / comp. by V. V. Draha, M. D. Zubaliy. – [2nd edition.]. – Kyiv: VAT «Poligrafknyha», 2007. – P. 148–165.
3. *Butovsky A. D.* Bodily exercises in France / A. D. Butovsky // 4-book set. – Kiev: Olimpiyskaya literatura, 2009. – Vol. 1. – P. 24–109.
4. *Yandex* search system access mode: School Management / [ed. by N. A. Bernstein]. – Moscow: Izdatelstvo Instituta eksperimentalnoy meditsiny - Physical Culture, 1897.
5. *Studies* in locomotion biodynamics / [ed. by N. A. Bernstein]. – Moscow: Izdatelstvo Instituta eksperimentalnoy meditsiny, 1935. – Book 1. – 244 p.
6. *Kun L.* General history of physical culture / L. Kun. – Moscow : Raduga, 1982. – 400 p.
7. *Lesgaft P. F.* Collection of pedagogical works / P. F. Lesgaft. – Moscow: Fizkultura i sport, 1951–1956. – Vol. 1, part 1. – P. 83–392. – Access mode: http://elib.gnpbu.ru/text/lesgaft_sps-t1_rukovodstvo_1951/.
8. *Lock J.* Literary works: in 3 vol. – Moscow: Mysl, 1988. – 668 p.
9. *Lubysheva L. I.* Physical culture theory: search for new development vector // *Teoriya i praktika fizkultury*. 2015. – N 1. – P. 93.
10. *Novikov N. I.* «On education of children. For distribution of useful knowledge and general well being» (1783) / N. I. Novikov. – P. 423, 455.
11. *Stolbov V. V.* Physical culture and sport history / V. V. Stolbov, L. A. Finogenova, N. Y. Melnikova; edited by V. V. Stolbov. – 3rd edition. – Moscow : Fizkultura i sport, 2001. – 423 p.
12. *Sutula V. A.* Physical culture theory: scientific myth or reality? / V. A. Sutula, G. V. Vlasov // *Teoriya i praktika fizkultury*. – 2013. – N 5. – P. 10–14.
13. *Sutula V. O.* On association between physical culture, recreation and fitness / V. O. Sutula // *Teoriya i metodyka fizvykhovannia i sportu*. – 2016. – N 4. – P. 77–84.
14. *Sutula V. O.* Physical culture: theory prerequisites / V. O. Sutula // *Teoriya i metodyka fizvykhovannia i sportu*. – 2016. – N 3. – P. 60–65.
15. *A Familiar View of the Domestic Education of Children During the The early period of their lives.* – Access mode: A Familiar View of the Domestic Education of Children During the ....
16. *Physical education and physical culture in the coloured community of the western cape, 1837–1966:* Dissertation of Ph.D. / F. Cleopahas. – 2009. – 302 p.
17. *Foundations of Physical Education and Sport* / D. A. Wuest, Ch. A. Bucher. – [12th ed.]. – Boston; Burr Ridge; Dubuque: WCB / McGraw-Hill, 1995. – 472 p.
18. *Le Corre E.* The History of Physical Fitness. – Access mode: <http://www.artofmanliness.com/2014/09/24/the-history-of-physical-fitness/>.
19. *Lewis' Gymnastic Monthly and Journal of Physical Culture.* – Access mode: <http://library.la84.org/SportsLibrary/IGH/IGH0104/IGH0104k.pdf>.
20. *Physical Education: Or, The Nurture and Management of Children, founded on the study their nature and constitution by samuel smilts surgeon.* – Access mode: Physical Education: Or, The Nurture and Management of Children...
21. *Roland Naul.* Physical and Health Education in Germany From School Sports to Local Networks for Healthy Children in Sound Communities / R. Naul, D. Dreiskämper, D. Hoffmann // *Physical Education and Health*, 2008. – P. 191–203.
22. *Physical education.* New World Encyclopedia. 2015. – Access mode: http://www.newworldencyclopedia.org/p/index.php?title=Physical_education&oldid=989152.